

Kant és a „szellem gyötrelme”

Plurális időbölcselet egy monolit időtan árnyékában

Rémálom-nyomozás két szakaszban

„Őt kicsi néger tanulgatja a törvény betűjét;
egyik bíró lesz a végén, s nem marad csak négy.”
(Angol gyerekvers, ford. Sziígyártó László)

Cicero *Az istenek természetében* (3. 21) a jelképek nyelvén arra int, hogy a *gyakorlott hang megragad és felidéz*. Ezért aztán el is álltam előadásom eredeti, kissé nagyzó címtervétől. Ez így szólt volna: „Kant és az idő”. *Gondolkodónk és alapgondolata?* Inkább nem. Jobbnak láttam, ha a cím a nálam sokkal gyakorlottabb hangú Kierkegaard megragadó frázisát idézi fel az időről, mely amúgy is sokszor jutott eszembe a jelen előadás írása közben. Mármost: hogy „az idő nem szellemi közeg...”, hanem bizonyos értelemben a szellem gyötrelme”.¹

Hogy Kant hogyan jön a szellem idői gyötrelméhez? Mondanám, bár csak a plasztikus kifejtés, mintsem az igazság kedvéért, hogy nem ő jön hozzá.² Hanem én. Annak jut ki az idő keltette szellemi gyötrelmeiből, akit balsorsa arra rendelt, volnék ez én, hogy Kant időtanát tanítsa. Balsorsa, mondom, mert, ha már tanítja, muszáj számon is kérnie a még balsorsúbb hallgatókon. Ez pedig az összes érintettnek minden, csak nem leányálom.

¹ Kierkegaard: *Szerzői tevékenységéről*. Ford. Hidas Zoltán. Debrecen, Latin betűk, 2000. 81. Úgy gondolom, nem szükséges magyarázat ahhoz, hogy Kierkegaard-nál az *örökkévalóság-idegen* idő miért „gyötrelme” az *örökkévalóság-barát*, porhüvely-in-kognitív Szellemnek (Igénék).

² Valójában: *dehogynem*. Kant időfilozófiájában három fontos kérdésben is dilemma rajzolódik ki. Egyik az „idő kontra tér” *állandósága* kérdésében áll elő, másik az idő *módusza* tekintetében, harmadik a tér és az idő *egységének* kérdésében. Ezek külön vizsgálódást és kifejtést érdemelnek, talán egy másik írás keretén belül. Itt legyen elég annyi, hogy Kant „szellemének” is megvannak a maguk idői vonatkozású „gyötrelmei”. Így a fenti frázis a probléma exponálásához illeszkedő, ebből a célból alkalmazott retorikai fordulat csupán.

Innen van előadásom talányos „rémálom” alcíme. Mert a kérdésre, hogy az időtől *mily álmok jönnek* a „szellemre”, láttuk, Kierkegaard-nál a pontos válasz ez: *gyötrelmesek*. De hogy miért keltenek egyenesen rémálmot is a kanti időtan amúgy nem feltűnően ijedős oktatójában, erre most még hadd feleljek Esterházy *bonmot*-jával. Azért, mert nehéz úgy hazudni, hogy az ember nem ismeri az igazságot.

I. Inkubációs szakasz

Rémálom, alapfokon

Bemutatom röviden, s ahogy az alcím ígérte, rémálomba átültetve, hogy Kantnál hogyan nem ismerjük az ő *filozófiai igazságát* az időről. Mármost annyira nem, hogy abból kitelhessen egy legalább látszatra igaz választ összehazudnunk egy e tárgyról szóló filozófia-kollokviumon.

Legyen például a kanti időtan vizsgájára invitálva, mondjuk, öt alapszakos és négy mesterszakos filozófus hallgató. Számuk azért legyen kilenc, mert az életrajzírói szerint Kant úgy tartotta, hogy a múzsák száma az ideális felső határ, ha vendégeket hívunk; márpedig egy kollokvium kétségkívül meghívás beszélgetésre. Hogy miért volna ez a képzeletbeli egyetemi vizsga rémálom? Mert álmomban ez a vizsga is *hozzáegytemesedne* a nagy *Universitas* mai tudásetesztjeihez, s ezzel, hogy Nietzsche kifejezésével éljek, máris „igazságvadászattá” lesz.³ Amin vagy kilövi valaki a helyes választ, vagy öt lövik ki onnan.

A filozófiai rémálomvizsgánk igazságvadászatán a kilenc vizsgázónak arról kell hát számot adnia, hogy szerinte mi az *igazság* Kantnál az idő ügyében, pontosabban, mi tartandó Kant *igazi* tanításának az időről. Jöjjenek először az alapszakosok. Mind az öten.

Mondja is mindjárt az *első*, hogy a válasz pofonegyszerű. Hiszen az időről maga Kant mondja, hogy eredendő, állandó és változatlan szemléleti formánk, melyből egyetlen van: a folytonos múlás. Három könyvet is előpakol. Elsőből azt idézi, hogy „az időt mint a belső érzék formáját egy vonallal, a belső változást pedig e vonal meghúzásával (mozgással) kell képi alakként ábrázolnunk”.⁴ Másodikból azt, hogy ugyanak-

³ Nietzsche: *Így szólott Zarathustra*. „Az emelkedettekről”. Ford. Kurdi Imre. Budapest, Osiris – Gond-Cura Alapítvány, 2000. 144. Itt beszél Zarathusztra az „emelkedettség emberéről”: „Rút igazságokkal aggatta tele magát, ezt zsákmányolta vadászatán... / Komor vadászként tért vissza ő a megismerésnek erdejéből.”

⁴ Kant: *A tiszta ész kritikája*. (B 292) Ford. Kis János. Budapest, Atlantisz, 2004. (Továbbiakban: TÉK) 256.

kor ez „az egyetlen dimenzióval rendelkező idő” „minden változás *folytonosságának* elve” is, beleértve minden észlelésünket.⁵ Aztán, nehogy kétség támadjon afelől, hogy Kant hányféle idővel is számol, még azt is citálja tőle, hogy „minden időt csakis egy és ugyanazon mérhetetlen idő részeként tudunk elgondolni”.⁶ Készen is áll vizsgázonk összegzése Kant időtanáról. A folytonos múlásában mindig mérhetetlen idő a belső érzékelés egyetlen szemléleti formája, mely az egydimenziójú, végtelen vonal képével szemléltethető.

Remek, akarom már mondani éppen. Merthogy itt rémálomban közbevág a *második* vizsgázó, és közli, hogy nem úgy van az. Igaz, Kant az „egy és ugyanazon mérhetetlen idő” tanát már a disszertációjában is állítja, és az idő „egyetlen dimenziójáról” még *Az ítélőerő kritikájában* is beszél. De *A tiszta ész kritikájában*, 1781-ben mást is mond. Persze itt is leírja azt, hogy az „időnek csupán egy kiterjedése van”, s hogy a „különböző idők csupán egyazon időnek a részei”.⁷ Am itt kijelent még valamit arról, hogy minek is tekintsük az időt. „Az idő kétféle módon határozhatja meg a jelenségek létezésének viszonyát, amennyiben azok egymás után vagy egyszerre léteznek. Az első esetben az időt idősortnak [Zeitreihe], a másodikban időbeli terjedelemnek [Zeitumfang] tekintjük.”⁸

Valaki azt vethetné ez ellen, tenné hozzá vizsgázonk, hogy más az idő s az időbeliség, vagyis az idői viszony (a dolgok közti reláció), más szóval, más a *tempus* és a *temporalibus*.⁹ Csakhogy épp Kant az, aki írásba adja, hogy „már maga az idő is viszonyokat tartalmaz”. Mi több: azok, amiket az idő tartalmaz, úgymond: „kizárólag viszonyok”.¹⁰ Ha pedig ez így van, vonja le vizsgázonk a következtetést, úgy a kérdésre, hogy minek tartsuk a csak viszonyokból álló időt, Kant válasza itt fehéren-feketén az, hogy nem egy idő, hanem két idő van. Éspedig az *egyidejűség* ideje s az *egymásutáni-ság* ideje.

Pompás, ámulok el; de sok időm nincs erre, mert a *harmadik* vizsgázó már nem bírja türtőztetni magát, és kerek-perec kijelenti, hogy mindkét kollégája badarságokat beszél. Hisz amit előző kollégája mond a két-

⁵ Kant: *Az ítélőerő kritikája*. Ford. Papp Zoltán. Budapest, Osiris – Gond-Cura Alapítvány, 2003. (Továbbiakban: ÍEK) 54–55.

⁶ Kant: Az érzékelhető és értelemmel fölfogható világ formájáról és elveiről. Ford. Tengelyi László. In *Prekritikai írások*. Budapest, Osiris – Gond-Cura Alapítvány, 2003. 538.

⁷ TÉK 85. (B 47, A 31)

⁸ TÉK 209. (A 183)

⁹ A klasszikus megkülönböztetésről lásd Kurt Flasch: *Was ist Zeit? Augustinus von Hippo. Das XI. Buch der Confessiones*. Frankfurt am Main, Klostermann, 2004. 163.

¹⁰ TÉK 99. (B 67)

féle időről, az csak *A tiszta ész kritikája* első kiadásában van. Idői létviszonyokra célozgatva nem volna-e indokoltabb a mű végső, második kiadását is hivatkozási alapul vennünk, teszi föl a költői kérdést. Éspedig azt a részt, ahol az időbeli sémák *Viszony* felzetű csoportjáról van szó. Mert itt bizony nem az egymásutániságot és egyidejűséget találjuk időfogalomként egyedül. Persze, ott találjuk mindkettőt. Az egymásra következés, a *tartamok*¹¹ ideje az ok-okozati láncok végtelenét idézi, míg az egyidejűségé a jelenségek egyazon időpillanatban ható kapcsolataét, a kölcsönhatását.

De van itt egy harmadik idő is, folytatja, amelyről már az első vizsgáló is beszélt: az *állandóság* ideje. Az állandóságé, mely nélkül nincs folytonosság. Nincs, hiszen ez maga a szakadatlanul sorjázó, állandóan változó idő. Sőt, ez az állandóság úgyszólván az idők ideje is, mert Kant szerint „[n]em az idő zajlik, hanem a változónak a létezése zajlik az időben... Az idő... maga változatlan és állandó”.¹² Mármost a szakadatlan folytonosságban ilyen az idő: változatlan és állandó, teszi hozzá vizsgálónk kicsit zavartan. Mert igaz, tűnődik el, *A tiszta ész kritikájában* másutt meg ez áll: „kizárólag a tér meghatározottsága az állandóság, míg az idő... szakadatlanul tovaáramlik”.¹³ De bárhogy is legyen, vágja ki magát, Kantnál az idő nem két, hanem három lábon áll. Ezt ő maga szögezi le: „Az időnek három módusza van: az *állandóság*, az *egymásutániság* és az *egyidejűség*.”¹⁴

Ez nagyszerű, van már nyelvemen ismét a lelkendezés. De már riadtan, mert némi balsejtelem is kíséri. S nem is tévedek, mert most meg a *negyedik* vizsgáló az, aki rögtön belém fojtja a szuszt. Háromlábú idő? – fordul a kollégája felé. Amennyi egy suszterszéknek van? S épp az idősémák négy csoportjának egyikéről szólva! Akkor inkább már legyen a kanti időképzetek száma pont annyi, amennyi állítólag az igazság száma: *négy!*

Ezt nem ötletszerűen mondom, folytatja higgadtan. Hiszen Kant, jól tudjuk, egy-egy időfogalommal illeti a sémák mind a négy csoportját. A mennyiség sémáját jelző fogalom az *idősor* [Zeitreihe], a minőségé az *időtartalom* [Zeithalt], a viszonyé az *időrend* [Zeitordnung], a módé az *időösszesség* [Zeitbegriff]. Ezek mintha magukban foglalják Kant előzőekben említett összes időképzetét is. Például az idősor az állandó folytonosságnak az elvére épül; az időrend meg a kötött sorrendű egymást követésre. Ha nem akarjuk tucat számig vinni Kant időképzeteit, zárja mondanóját vizsgálónk, de alábecsülni sem akarjuk számukat a ténylegesenél,

¹¹ TÉK 210. (B 226)

¹² TÉK 179. (B 183, A 144)

¹³ TÉK 256. (B 292)

¹⁴ TÉK 205. (B 219, A 178)

akkor Kant négy időséma-csoportjánál érdemes lehorgonyoznunk. Ez a négy időmeghatározás, ismétli meg, az *idősor*, *időtartalom*, *időrend* és *időösszesség*.

Én már meg sem merek szólalni lelkendezve (rémálmomban), csak rémülten várom, hogy mivel fog előállni az **ötödik** vizsgázó Kant egyetlen és igazi időtanáról kollokválva, melyről nekem állítólag valamennyiüknél jobban kell tudnom az igazságot. Nos, az ötödik vizsgázó mintha hezitálna. Vakarja a fejét, de végül csak megszólal. Ha igazatok van, fordul a többiek felé, és Kant egy-igaz időtana valóban kettőbe, háromba vagy négybe vágható, akkor lesz egy kis baj. Épp a tucattal. Mert ha nem érjük be Kantnál az „egydimenziós” idővel, és belemegyünk abba, hogy a sémák időképzetei is időtani érvényre emelkedjenek, akkor bizony más szám fog kijönni.

Mert, hallottuk, van, ugye, négy csoportja az idősémáknak: a mennyiség, a minőség, a viszony és a mód. Csakhogy mindegyiken belül van három-három időséma is. Ez összesen, akár tetszik, akár nem, pontosan egy tucat. Ha tehát a kérdés az, hogy pontosan hány lábbon áll Kant időtana, a számtanilag korrekt válasz nem az, hogy ahányon egy oszlopszent áll (egy), sem az, hogy ahány lábbon az ember szokott állni (kettő), vagy ahány egy suszterszéknek van (három), sem az, hogy ahányon egy kisgyerek mászik (négykézláb). A matematikailag pontos válasz az, hogy annyi lábbon áll Kant időtana – függetlenül attól, hogy végigszámolta-e őket vagy sem –, ahány a *Szkillu* nevű, roppant bájos vízi szörnyetegnek volt: *tizenkettő*.

Bizonyára ez volna az a szirtfok, avagy örvény, amely felé a Kant-vizsga rémálmában sodródván, rémült kiáltással felriadnék.

Hál’ istennek, végre eltűnnek az alapszakos filozófus-vizsgázók. De jaj, tódulnak be álombeli helyükre vizsgázni máris a filozófia mesterszakosok, mind a négy!

Mit tegyek velük? Elkerülendő, hogy *A tiszta ész kritikája* idői sémáinak tizenkét lábú szörnye fenyegetsen újra, kikötöm, hogy Kant időtanánál kivételesen méltóztassák figyelmen kívül hagyni az episztemikus korlátokat. Hagyják hát *A tiszta ész kritikáját*! Az amúgy is, hm, *szörnyen* ismerős. Meglehet, hogy a tapasztalaton túli, metafizikai *egész* világosabb képet ad Kant időtanáról, mint amilyent a tapasztalati *rész* ad. Azt is kikötöm, ne Kant időképzeteinek darabszámát latolgassák. Csak mutassák meg, hogy Kant metafizikai időszemléletének mi az igazi teóriája, s hogy ez melyik Kant-írásban van jelen a legplasztikusabban.

Utóvégre Kant egy-igaz időtanáról kellene dülőre jutni kollokviummal, a közös hang, az egybehangzó ítélet megtalálását célzó megbeszélés révén. Ez a mesterszakosoktól remélt *szümphonia* immár édes álmot ígér, mely, íme, folytatódik.

Rémálom, mesterfokon

A **hatodik** álombeli vizsgázónk már veszi is elő *A gyakorlati ész kritikáját*, kikeres benne egy helyet. Azt mondja, mielőtt felolvasásába kezdene, hogy Kant minden időbelin túlnyúló, igazi időtana egyértelműen morálfilozófiájában van jelen. Mégpedig a lelkiismereti hibáztatásról, azaz a *megbánásról* írt passzusokban. Idézi is: „akárhányszor visszaemlékszünk valamely régen elkövetett tetre, feltámad bennünk a megbánás, ez a fájdalom, a morális érzület által előidézett érzet...”

S itt jön a lényeg, mondja. Ugyanis ilyen esetekben, írja Kant, „az ész nem ismer el időkülönbséget, s csak azt kérdezi, én vagyok-e az okozója az adott eseménynek mint tettnek, ez esetben viszont morálisan mindig ugyanazt az érzetet kapcsolja hozzá, függetlenül attól, most történik-e a tett, vagy már régen történt”.¹⁵ Ez a döntő itt: az *időinvariancia*, az el nem múltó idő, a *mindig-ugyanaz* időérzete, az „el nem ismert” időkülönbség. Az idő a megbánás maradandó, állandósult idejének képzetével lép át mindenben, ami változóan időbeli. Ez tehát Kant igazi, metafizikai időtana, fejezi be mondandóját a mesterszakosunk.

Mesteri! – ragadtatom el magam ebben az új, édes álomban; elégedett képpel fordulok a többiek felé, és várom egybehangzó helyeslésüket. De csak savanyú ábrázatukat látom.

Már csattan is föl a következő, a **hetedik** vizsgázó. Ugyan, miért volna az időinvariancia az igazi idő Kantnál! Hisz a megbánás állandó érzete előtt, melyet folytonosan felidézhet egy régi tett, e maradandó időt fenntartó érzés előtt már ott áll egy „intelligibilis tett”. Ez dönti el, hogy a jóra való eredendő készségünk [Anlage] vagyunk-e, vagy rosszra való eredeti hajlamunké [Hang]. Ezt a „teljesen szabad választást” a *Vallás*-tanulmány a „szabad önkény [Willkür] eredeti használatának” hívja. Itt írja Kant, hogy az eredeti bűnnek, a „Jóból Rosszba zuhanásnak” nem kereshető „időbeli eredete” – mint ahogy Kant általában is elutasít minden eredeti-eredendő időt¹⁶ –, ám ettől a bűnbeesés fordítottja, a megigazulás „történéspillanata” még elkövetkezhet. Ez a „gondolkodásmód forradalma” Kantnál, vagyis „ha valaki egyetlen megváltoztathatatlan elhatározással megfordítja maximái legfőbb alapját, amitől rossz ember volt (s ily módon megújul)”.

¹⁵ Kant: *A gyakorlati ész kritikája*. Ford. Papp Zoltán. Ictus, 1998. 119.

¹⁶ Az „eredendő idő” (ursprüngliche Zeit) Kantnál azt az „intellektuális szemléletet” jelenti, amely „eredendő szemléletként” (*intuitus originarius*) „maga okozná tárgyának létezését”. Ez Kant szerint csak isten képessége lehet. Az övével szemben az emberi szemlélet mindenkor „függő” (*intuitus derivativus*). Lásd TÉK 102. (B 72)

Erre, a minden időt megelőző, „intelligibilis tett” *pillanatára* gondolva az idő tudata *összeomlik* bennünk, folytatja vizsgálónk. Éppen úgy, mint amikor azt próbáljuk megérteni, hogy az okok időbeli láncolata, ahol a következmények helyrehozása *lehetetlen*, hogyan állhat fenn bennünk együtt a szabadsággal, ahol ellenben a morális megigazulás „forradalmi” ideje, a szabadság „történepillanata” mindig megmarad *lehetségesnek*. Az emberi (mindig „függő szemléletbe” zárt) időnek erről a paradox, *teremtő összeomlásáról* írja Kant, hogy „ez az, amit az ember meg akar érteni és mégsem fog soha.”¹⁷ Nem véletlenül idézi a *Jelenések Könyvét* az ítéletnap döntési pillanatáról, melyről is az angyal által kihirdettetik, hogy *akkor* „idő többé nem lesz”.¹⁸ Hogyan jönne el bárminek az ideje épp *akkor*, amikor az idő szűnik meg lenni, melytől minden eljövendő? Kantnál mégis így: időben jön el az időtlenség.

Kant igazi időtana tehát, mondja mesterszakosunk, nem a morálfilozófiájában, hanem vallásfilozófiájának paradoxonában rejlik. Ennek kulcsa nem a kontinuuus állandóság, hanem a diszkontinuitás, az idő beroppanása, összeomlása egy pillanatban. S minthogy Kantnál nem az állandó folytonosság az idő kulcsa, így időtanának kulcsfogalma sem lehet az időinvariancia. Hanem, mondjuk, az *időkollapszus*.

Mindjárt én fogok összeomlani, kezdi érezni álombeli gyomrom remegve a visszatérő rémálom előjelét. De éppen csak ráeszmélek, hogy itt már megint ketten kétfélet mondanak arról, amiről pedig csakis *egy* válaszna volna szabad lennie, már meg is szólal türelmetlenül az újabb vizsgáló, a *nyolcadik*.

Még hogy ez volna az igazi időtan Kantnál! – kezdi éppúgy harciasan, ahogy előbb a másik is. Kontinuitás helyett diszkontinuitás, folytonosság helyett pillanatszerűség, fennállás helyett összeomlás! Ha már a *Jelenések Könyvét* idézted, az idők eredendő-végső „felfedését”, hadd emlékeztessenek, fordul oda kollegiális ingerültséggel előző vizsgálókollégájához, hogy Whiteheadnél az idő eredendően feltáruuló képe nem folytonos vonal, nem is szakadáspillanat. Ezek már elvonatkoztatások.¹⁹ Az idő eredendő (bár nem teremtően „eredeti”) feltáruulása nem más, mint a *tartam*.

A tartam – ez minden élet létezésének, minden dolog fennállásának, minden esemény lefutásának alapképzete, folytatja. Lenni ettől eddig,

---

¹⁷ Kant: Vallás a pusztá ész határain belül. Ford. Vidrány Katalin. In Kant: *Vallás a pusztá ész határain belül és más írások*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1974. Az idézett szövegeket és kontextusukat lásd 160–184.

¹⁸ Kant: Minden dolgok vége. Ford. Mesterházi Miklós. In Kant: *Történefilozófiai írások*. Ictus, 1997. 244.

¹⁹ Lásd Whitehead: *A természet fogalma*. Ford. Szabados Levente. Budapest, Tipotex, 2007. Különösen: 70, 77.

kezdet és vég határai közt. Kant igazi-eredendő, mert a kezdetre-végre tekintő időtana is itt keresendő, a kezdőpontok és végpontok közé kifeszülő idő képénél. A két végső határ, a két *eszkhaton* közti tartam-időnél. Épp ezeket az idői határokat idézik fel Kant *eszkatológiai* írásai. Például *Az emberi történelem feltehető kezdete* egyfelől, s jól mondod, fordul az előző vizsgáló felé, a *Minden dolgok vége* másfelől. De vehetnénk akár *A tiszta ész kritikájából* is a világképzeteink visszafelé és előrefelé célzott láncolatát, a *regresszív* és a *progresszív* szintézist; egyik a meghatározatlan kezdődés (arkhé), másik a behatárolhatatlan végződés (telosz) végső határai (aszkhatonjai) közé feszíti ki a világ fogalmát.

Miként mutatkozik meg bennük az idő? Úgy, hogy, valóban, mintha „kifeszülve” láttatnának minket a kezdet és a vég határai közé. A múlt öntételezés, a jövő céltételezés, s mi a kezdetből *alapot*, a végből pedig *célt* alkotunk. Kantnál az ember mindkét időhatár felé kifeszíti magát: az önmeghatározási határ és az értelemadási határ, az alap és a cél felé. Ráfeszülünk a *múlt* és *jövő*, az egykor-volt és majdan-lehető ismeretlen X-ének két szárára; e két, szükségképpen megköltött „végsőnek” a száraira, melyek metszéspontja a nem épp költői *jelenvalóságon* fut keresztül. Ehhez kell múltként megköltetni azt, hogy miből lett az ember; jövőként pedig azt, hogy mi végre lett teremtve egykor.

Egy szó, mint száz, összegzi rémálmunk nyolcadik vizsgálója, Kant igazi időtana a kezdetre költött mivoltunk és a végéig költött célunk keresztje. Ez nem időinvariancia, és nem is időkollapszus. Ez sokkal inkább az idők keresztveződése: a tartamidők – a múltak, jelenek és jövők – keresztje rajtunk. Az, ami Richir nyomán úgy adható vissza egyetlen szóval²⁰, hogy *időkiazmus*.

Az elhatalmasodó apátia nagy úr. Még rémálmokon is kifog. Így aztán az elismerésem zajos kinyilvánítása helyett, mely amúgy jogos is volna, csak üveges tekintettel konstatalem, hogy a rémálom-vizsga utolsó résztvevője is szólni kíván Kant igazi időtana tárgyában.

Az utolsó, a *kilencedik* vizsgáló azzal kezdi, hogy a maga részéről fordítana egyet a dolgon. Nem a kifejtéssel, hanem a megnevezéssel kezdene. Ily módon röviden reflektálni is tud a többiekre. *Időinvariancia*, avagy az állandóan folyó, mindig-ugyanaz idő. *Időkollapszus*, avagy az összeomlóban teremteni tudó idő. *Időkiazmus*, avagy a kezdet és vég határai közé

---

²⁰ Richir, írja Tengelyi László, „a jelent olyan *kiterjedt* fázisként fogja fel, amely egy folyamatban levő értelemképződés saját idejébe illeszkedik bele. E jelenfázis jellemzésére használja fel Richir a retenciók és protenciók *kiazmusának*... fogalmát.” Tengelyi László: *Élettörténet és sorseseemény*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1998. 205.

kifeszülő idő. Ezekről beszéltetek, fordul oda a többiekhez. Előbb a morális érzés *el nem múlásáról*. Aztán a szentként vett lelkiismereti szabadság döntési *pillanatáról*. Végül a kezdet és a vég, az alap és a cél „végsői” közt létesült, eszkatológiai *tartamról*. Ezek szerintem is más-más időalapoknak látszanak, mondja. De, teszi hozzá, más az is, amit én gondolok annak. Ezen ugyanis a *ciklus* uralkodik, a pulzálás, a ki- és visszalendülés ritmusa.

Már látni is a kezében *Az ítélőerő kritikáját*. Tudjuk, üti fel, hogy van itt egyfelől a szép, mely elidőzni hív, s van másfelől a fenséges, mely először eltaszít, majd annál nagyobb erővel ránt magához hirtelen. Az előbbi az elmének nyugalom, a másik ezzel szemben maga a mozgalmasság és megrázkódtatás: taszítás, aztán magához vonzás.²¹ Kant azonban mindezt *időnek* látja, s ezt fontos nekünk is meglátni. Mindjárt mutatom, mondja, hogy Kantnál az idő igazi mozgása *kétfelé* lendül ki, szabályosság nélkül. E miatt a szabálytalan ciklikusság miatt szívesebben hívnám Kant eme legigazibb időképzését *időaritmiának*. Az aritmia persze nem ritmusnélküliségnek veendő, hanem olyan ütemességnek, amely ritmustalan: a szabálytalan és előre kiszámíthatatlan ciklusok ritmusának.

A szép lelassít, elidőztet magánál. A fenséges pedig, idézi tőle vizsgálónk, mindama mozzanatok hirtelen „egybefogása egy pillanatba”²², amiket máskor csak sorjában fogunk fel. A széppel tetszésre találva időzünk el a mértékünkkel rokon *világnál*, a fenségessel pedig előbb megriadva, aztán annál nagyobb tetszéssel ragad meg bennünket a mérhetetlen, az *isteni*. Mint az izmok játékánál: hol elernyedés, hol megfeszülés. Vagy mint az ingamozgásnál: a szép időző nyugalomban s a fenséges megrázkódtatásában lelt tetszés, ha ellenkező irányban is, de egyként kilendít a köznapi élet tetszés-hiányos idejéből. Előbbi a mértékben lelt tetszés, utóbbi a minden mértéken túliban lelt tetszés felé.

Az ember hol a vonzó-taszító, gyors váltakozású fenséges *hirtelensége* tetszésével, hol a szépség marasztalta *lelassulásával* szakad ki a világ és az isten nélküli, a sem a mértékben, sem a mértéktelenben nem lelt tetszés örömtelenségből. Így szakad ki a tetszés hiányának a – mondhatni – istentelen és világatlan monotoníájából. Persze csak egy időre. Ez hát szerintem, fejezi be vizsgarémálmom utolsó, kilencedik szereplője, Kant igazi időtana, az *időaritmia*, amely, mint láttuk, esztétikájából és etiko-teológiájából olvasható ki.

---

²¹ „A természeti fenséges megjelenítésében az elme *mozgásban* érzi magát, ellentétben a természeti szép esztétikai megítélésével, ahol az elme *nyugodt* kontemplációban van. Ez a mozgás (kiváltképp kezdetben) egy megrázkódtatáshoz fogható, vagyis az ugyanazon objektum okozta gyorsan váltakozó vonzáshoz és taszításhoz.” ÍEK 171.

²² ÍEK 171.

Rémes konklúziók

Ezzel előadásom túljutott a „rémálmos” szakaszán – remélhetőleg a még nem rém álmos közönség előtt. Összefoglalom a rémes helyzetet Kant úgymond „igazi” időtana ügyében.

Láttuk, öt álláspont is vázolható az idő episztemikus (tapasztalati) fel-fogására Kantnál. Mindez attól függ, hogy *A tiszta ész kritikájából* csak a transzcendentális esztétikát vesszük-e figyelembe, vagy a tapasztalat analógiáit és a sémák tanát is, illetve, hogy a mű első vagy a második kiadására építünk-e. Továbbá van négy változat az episztemikus tartományon túli, a tapasztalatin túllépő, metafizikai időképzetre (időinvariancia, időkollapszus, időkiazmus, időaritmia), attól függően, hogy Kant metafizikai írásainak mely csoportját vesszük. Ez *kilenc* meggyőzően érvelhető álláspont arról, hogy miben is állna Kant „igazi” időtana.

Maga Kant, mint tudjuk, élete végéig vallotta, hogy a filozófiának mint metafizikai rendszernek egy és csakis egy válasza lehet a kérdéseire. Antinómiákat is azért akart feloldani mindenáron, mert nem akarta elfogadni, hogy az egyetlen fejünkkel kétfelé gondolkodjunk. Jelenleg viszont Kant időtanáról elmélkedve nem kétfelé, hanem kilencfelé tesszük ezt. De nem úgy gondolkodunk erről kilencfelé, mint Parnasszuson táncoló, kilenc múzsa az egyazon ütemre hajló, szép-okos fejecskéikkel. Hanem mintha kilenc buta szörnyfejük volna, és mind egy-egy tekerdő nyakon billegne összevissza. Mint ama másik, szintén bájos szörnyetegnek, melyet, Héraklész második hőstettének áldozataként, a *lernéi Hidra* néven ismer a világ.

Kellene hát, ha nem is egy „diadalmas argumentum”, de egy aprócska, ám jó érv arra, hogy a kilenc változatból nyolcat megalapozottan ki lehessen zárni az így maradó egy mellől. Én azonban biztos nem vagyok a filozófia Héraklésza, hogy tekerdő hidrafejeket kaszaboljak. Azaz nincs tudomásom ilyen belátást kikényszerítő argumentumról. Tartok tőle, hogy elvileg sem lehet egyik időtanváltozat mellett sem olyan diadalmas érvet felvonultatni, amely a többi érvényét megsemmisítené.

Ha valaki mégis tud ilyenről, akkor, hogy Kant fehér holló ritkaságú, ironikus frázisai egyikével éljek, *épp ő az, akire mindig is vártunk.*

II.

Nyomozati és bírói szakasz

Tanítás kontra bölcsélet

Mit kezdünk Kant időképzeteivel, amiknek filozófiai problémája, a *pluralitásé*, mintha csak most tűnne ki igazán? Vagy, hogy pontosabb legyenek: mit kezdjek velük én? Utóvégre, a kanti időtanról szóló vizsga-rém-álmom engem izzasztott meg.

A kilenc vizsgázó bármelyike hozzám is odafordulhatna, hogy mondanám meg végre, *mi az igazság* Kant időtanáról. A választ aligha üthetném el filozófiatörténeti észrevételekkel, mondjuk azt taglalva, hogy vajon pontosan miben is tér el Kant felfogása Newton abszolutista és Leibniz relationalista időképétől. Nyilván azzal sem aratnék sikert, ha azt mondanám, hogy filozófiavizsgákon Önök az „igazságvadászok”; én csak fölhajtom a vadat. Nem vethetném oda nekik, hogy „tudja a jóisten”. Vagy: „ez nem is annyira érdekes”. Vagy: „higgyen mindenki azt, amit akar”. Az ember nem kerülheti el a sorsát; így hát a múzsai létszámban megjelent vizsgázóim mellé oda kell állítanom (ültetnem) magamat is.

Ezzel immár tízen vagyunk jelen a képzeletbeli vizsgán Kant időtanáról. Kérdés, vajon ezennel az *egy-igaz Kant-időtan* reménybeli „levadászó-jának” tekintem-e magamat is, miként annak tűntek egy-egy nézetet képviselve az eddig vizsgázó többiek. Nem olyan szcenáriónak leszek-e így részese magam is, mint amit Agatha Christie híres krimi-igazságvadászata mutat, a *Tíz kicsi néger*, melynek hőseit, mint ismert, meghívják egy szigetre, ahol rajtuk kívül senki sincs, hogy aztán ott végül egytől egyig levadásszák egymást?

Mivel az ímént leszögeztem: *nem tudható*, hogy Kantnál melyik időtan az igazi, így, ha akarnék, sem lehetnék az igazságvadászok egyike. Számukra elvileg mindig tudhatónak számít az igazság, még ha egyelőre nincs is birtokukban. A nem-tudhatóknak ellenben, mint ez már Arisztotelésztől tudnivaló, nincs igazságuk. Sem kilövési engedély nem adható rájuk, sem akadémiái vadásztársaság nem szervezhető a tudományos alapú ritkításukra. Akik mégis így akarnak tenni, csak önmagukat *költhetik meg* múzsai létszámban igazság-lesipuskásoknak. Vagy esetleg igazhíret *költhetik* annak is, hogy abban a sűrű probléma-csalitosban, ahova így bevették magukat, okvetlenül ott lapul egy valamikor puszkavégre kapható igazság. Én egyik „megköltésben” sem kívánok költőtárs lenni.

De hát nem az-e a helyzet, hogy Kant maga adja írásba, mit tart az idő egy-igaz képének? Nevezetesen, a folytonos múlás egydimenziós vonalképzetét, ahogy ezt már az első rémálom-vizsgázó is mondta. Vajon ez a *kép* (a vonal meghúzásának figurális hasonlata) nem az „igazság” kinyilvánítása volt-e Kant részéről? Meglehet, sőt valószínű, hogy Kant ilyennek hitte. De vélelmek még egy Kant esetén sem múlják felül azt saját *filozófiai időtanáról*, amit a művei tanúsítanak nála. Ennél az időtannál ugyanis feltétlenül többet árul el nála az időről az ő nem mindig manifeszt filozofálásának egésze, több szálon futó *időbölcseletének* „akaratlan és észrevétlen memoárja” (Nietzsche).²³

²³ Nietzsche: *Túl jön és rosszon*. Ford. Tatár György. Budapest, Ikon kiadó, 1995. 13.

Kantnál az *időtan kontra időbölcselet* problémáját egy irodalmi körökben jól ismert paradoxonnal lehetne érzékeltetni, mely Tolsztojról s Dosztojevszkijről szokott hangot kapni, nem nyilvánosan; Tolsztojnál a nőkhöz, Dosztojevszkijnél a valláshoz való viszony kapcsán. A paradoxon így szól a nevezett írókról (stílszerűen, egy költői kérdéssel). Vajon akik ennyire sokoldalúan és ennyi színgazdagsággal értenek valamely tárgy és alak árnyalt *ábrázolásához*, azok hogyan tudnak esetenként csüggesztően laposan és egyoldalúan *értekezni* ugyanerről?

Kant időtana, mármint hogy *Egy* (dimenzió) az idő, és a *Vonal* az ő prófétája, sajnos hasonló tűnődésre készíti az embert. Nehéz megérteni, hogy ahol ennyi teoretikus erudíció és ennyi distinkció-érzékenység tanúsítatik az idői gondolkodás ábrázolásában, ott ugyanerről a kérdéssel szülő filozófiai kommuniké hogyan szólhat ennyire laposan és dimenzió-szegényen. Szűkös tanítás és tágas bölcselet: ez Kant idői gondolkodásának paradoxona.

Van egy megfontolás, mely kifejezetten ösztönöz Kantnál az „egydimenziós” időtan mellett felhozható autoritás-érv diszkvalifikálására. Ez lenne egyébként válaszom a lehetséges ellenvetésre, vajon nem keverem-e össze „magát az időt”, a *tempust*, mely transzcendentálisan *egyféle*, a *temporalibuszal*, a jelenségek időviszonyainak ontológiájával és időérzékelésünk fenomenológiájával, melyeknél az időképzet *többféle* is lehet.

Ismerjük Kant tételét, hogy az idő „empirikusan reális”, viszont „transzcendentálisan ideális”. Érzeteinkben, ahol jelenségek adódnak, *valóságosan* van jelen az idő, s *mindig* idő van jelen, természetesen „magában” megragadhatatlanul. Ellenben ha eszméket gondolunk, melyek nem tapasztalhatók, akkor – lévén időtlenek – soha nincs jelen idő reálisan, hanem csak ideálisan. Az időről csak a jelenségek fennállási módjaiból és appercepcióikból nyerhető szemlélet. Bármi legyen az idő, Kantnál nincs más mód tudomással lenni róla, csak általuk. A jelenségek fennállási módjaiból, illetve apperceptiálásuk formáiból azonban Kantnál soha sincs egyetlen alak, belőlük mindig több van. Láttuk: hol kettő, három vagy négy ilyen időképzet számlálható elő, hol meg egyenesen egy tucat.

Ezt láttuk. Az viszont, ami talán nem ötlött kellő élességgel a szemünkbe, az a tény, hogy ezek közt a formációk közt rendre ott találni *egyiküként* a szakadatlan sorjárást, az egymást váltó képzetek örök-folytonos cserélődését, mely az egydimenziós időtan alapja. Épp ez a bökkenő. Ha ez a vonal-idő az episztemikus időképzeteinknek *csupán az egyik lehetséges válfaja* még Kant szerint is, akkor mi indokolja, hogy ez legyen az idő úgynevezett alapszemlélete nála, és ne más? Miért ne, például, az egyidejűség? Vagy miért ne az összes többi idő együttvéve? Ez olyan, mintha szemünk

csak *több* színszűrőn át láthatna bármit, s mi azt állítanánk, hogy a „bármi nézhetőnek” mint olyannak *egy* alapszíne van, s ez épp az *egyik* színszűrőével azonos.

Összefoglalva: ha az időről minden képzetünk csak a jelenségek közötti (ontológiai) alapviszonyokból és érteni tudásunk (fenomenológiai) alapformáiból származhat, és ha ezek a viszonyok és formák rendre többfélék, úgy *nincs alap* az idő egyetlen „szemléleti formájáról” beszélni, kiemelve ezt az egyet a többi lehetséges közül. Ezt semmi sem indokolja Kantnál. Mi több, nem is indokolhatja. Ehhez ugyanis magasabb érzék: az „intellektuális szemlélet” névre keresztelt *meta-időérzék* szükségeltetne, amelyet Kant soha semmi szín alatt nem enged meg. Így azonban hiába nyilvánítja transzcendentálisan *egy* az időt, ha az saját ontológiai és fenomenológiai felfogásának logikáján belül bizonyul *többnek*.

Búcsú néhány redukciótól

Kétségkívül igazat adhatunk a kanti időteóriáról monográfiát író Karin Michel állításának, hogy „Kant olyan időfelfogást hoz fogalmi alakra, amelynek jelentősége túlmegy a tisztán időelméleti kérdésfeltevés szűk keretein”.²⁴ Kantnál az időműveleti sémák és időelméleti antinómiák bizonyíthatóan *transztemporálisak*. Túlterjeszkednek a *temporálison*, átnyúlnak a tapasztalatiság időbeliségén túlba, az ideák és ideálok *atemporális* (nem időbeli) régiójába.

Képzeletben már ott is ülök a kanti időtanról vizsgálók között, tizedik vizsgálóként. Hogy magam is „igazságvadász” lennék? Mint mondtam, nem okvetlenül. Nemhogy kedvem nincs (ez itt mellékes), de szerencsére *alapom sincs* „igazságvadászatot” művelni Kantnál, hogy puszkavégre kapjam, amit az ő „igazi” időtanának tartok. Nyomozati tevékenységem más természetű, mert a kiindulópontja is más.

A pontot, ahonnan kiindulok, korábban paradoxonként jellemeztem és azonosítottam. Eszerint: noha Kantnál kevesen voltak eruditívabbak az *időbölcseletben*, ennek ellenére az ő „egydimenziós” *időtana* minden, csak nem eruditív. Stílszerűen fogalmazva, Kantnak az időre alkalmazott idővonalanalógiája képileg és műveletileg csak újra felveszi Arisztotelész *most*-pontokat sorjáztató időtanának (*Fizika IV. körvonalát*).²⁵ Ezt az „egydimenziós” vonal-időt veti ellene aztán, immár nagyon is eredetien, a newtoni „mate-

²⁴ Karin Michel: *Untersuchungen zur Zeitkonzeption in Kants Kritik der reinen Vernunft*. De Gruyter Verlag, Berlin, New York, 2003. 12.

²⁵ Mint Arisztotelész írja: „az emberi dolgokat körnek szokták nevezni, és... maga az idő is egyfajta körnek tűnik” (*Fizika* 223b25–29). Bene László ford. Arisztotelész: *Fizika 4. könyv, 10–14*. In *Vulgo* 1999. 1. sz. 97.

matikai természettan” abszolút idejének és a leibnizi „metafizikai természettan” szubsztancia-monászok relációján nyugvó időfelfogásának.²⁶ Ez azonban nem változtat azon, hogy Kantnál mást (szegényesebbet) *tanít* az időfilozófiája, s mást (jóval gazdagabbat) *tanúsít* az időről való filozofálása.

Ezzel pedig már ki is mondtam vizsgálódásom „nyomozati szakaszának” célját: lehető leghívebben megmutatni, hogy mi az, amit Kant idői filozofálása *tanúsít*. Vizsgálódásaimban a képzeletbeli vizsgázóinktól már felvonultatott időképzetekre fogok támaszkodni, és lépésről lépésre fogok haladni.

A mesterszakosoktól vázolt nem episztemikus időképzetek mindegyike valóban eltérő. Ez belátható, ha még emlékszünk, mire is épültek: az időinvariancia a szakadatlan *múlásra*, az időkollapszus a szakítva teremtő *pillanatra*, az időkiazmus a kezdet és vég közti *tartamra*, az időaritmia pedig a szépnél való elidőzésben megnyúlt és a megrázkódtató fenséges-ségben összerándult idő szabálytalan *ritmusára*. Ezek teszik ki Kantnál az érzékfölötti (metafizikai) tartományba átnyúló időképzetek kollekcióját.

Nézzük most a tapasztalati tartomány időszemléleti alapkészletét, azon időképzeteket, melyeket az öt alapszakos vizsgázó vezetett elő Kantnál, riasztóan eltérő darabszámban.

Közülük a két szélső értékű változat rövid úton kizárható. Kant időtana nem igazolható *egyetlen* elemű felfogásként, „egydimenziós” időként, mert ennek alapul vétele, mint mondtam, indokolatlanul preferál egy bizonyos időképzetet a Kantnál szintén megjelenő, rivális időkkal szemben. Másfelől viszont a sématan *tizenkét* időalapképzetet sugalló teóriája is kizárható Kant időmintázatának lehetséges jelöltjei közül. Nem csak implauzibilisen magas száma miatt. Hanem mert Kant maga sem tud példával szolgálni mind a tizenkét idősémára.

Marad episztemikus időmintázati jelöltnek a kettes, hármas és négyes elemű változat. Közülük indokolhatóan ejthető ki a kételemű változat, az egyidejűség és az egymásutániség szemléletére épülő időtan *A tiszta ész kritikája* első kiadásából. Egyrészt azért, mert ezt – az *ultima manus* elve alapján – felülírja *A tiszta ész kritikájának* második kiadása, melyből az idő kettős felfogására vonatkozó rész kikerült. Másrészt, mert ez a végső változat az egyidejűség és az egymásutániség mellé joggal vesz föl egy műveletileg eltérő, harmadik változatot is, az idő állandó folytonosságát, röviden az időállandóság képzetét.

Miért eltérő az állandóság időváltozata? Láttuk, hogy az egyidejűség egyetlen pontban összefutó kölcsönhatással számol, a hatáskeresztződés

pillanatával. Láthattuk azt is, hogy az egymásra következéshez az okok múltbeli s az okozatok hozzájuk képest leendő tartománya szükséges (*vulgo*: a múlt, jelen és jövő). Ennek sajátja viszont nem a pillanat, hanem a tartam képzete. Okot csak tartammal bíró jelenség kelthet, mint ahogy okozat is csak tartammal bíró jelenségen ismerjük fel. Velük ellentétben az időállandóság folytonossága gyökeresen más időképzettel él. A múltás örök-egy szakadatlanságának képzetével, melyet már *A tiszta ész kritikájá-*nak időtana is érvényre juttat az „egydimenziós” idő képében.

Marad hát a döntés az episztemikus ítéletekben munkáló idők képzetében a *háromelemű* és *négyelemű* időmintázati változat közt. Szembesítem e két változatot. Állandóság, egyidejűség, egymásutániség: ez a háromkomponensű változat. Idősor, időtartalom, időrend, időösszesség: ez a négyelemű változat. Jeleztem már korábban, hogy itt is vannak szemléleti-művelti átfedések. Menjünk végig ezeken a komponenseken sorjában.

Az első komponens, vagyis az időállandóságban konstitutív folytonosság műveletileg ekvivalens azzal, ahogyan képzeletben idősort [Zeitreihe] alkotunk. A *most*-pontok sorjázását adó művelet nem más, mint folytonos-szakadatlan hozzáadódásé, az addícióé. Ez Kantnál a vonal meghúzásához hasonlított idő mint „szemléleti forma” *művelti* háttere. Mint maga írja: „olyan képzet ez, amely az egy meg egy (az egynemű) szukcesszív összedadását [sukzessive Addition] foglalja egybe”.²⁷

Éppígy: művelti értelemben a második komponens, az egymásutániség is megegyezik az időrenddel [Zeitordnung], mely a sémák Viszony csoportját jellemzi. Az egymásutániség művelete *reprezentatív* a reláció mind a három sémájára (fennállás, okozás, kölcsönhatás), ám egyúttal magára az időrendre is. Ez a reprezentatív művelti elv más, mint a folytonosságé. Itt ugyanis a kapcsolatba hozás, vonatkoztatás, *konnexió* uralkodik.²⁸ A konnexió pedig *tartamok* alkotója és tartammal rendelkező entitások rendezője.

Lépjünk eggyel tovább. Kérdés, van-e hasonló művelti átfedés a háromelemű modell *harmadik* komponense, az *egyidejűség* fogalma, valamint a négyes modellnél látott, maradék két fogalom valamelyike, az *időtartalom* [Zeitinhalt] vagy az *időösszesség* [Zeitbegriff] közt.

Ez a kérdés legkevésbé sem szőrszálhasogató. Komoly tétje van. Hiszen ha ez esetben is van művelti átfedés a két modell közt, ez azt jelenti, hogy

---

²⁷ TÉK 178. (B 182, A 142)

²⁸ Magától értetődik, hogy a fennállásnál a szubsztanciát *konnektíven* fogjuk fel az akcideneciával, a kauzalitásnál az okot az okozattal, a kölcsönhatásnál az egyik hatóerőt a másikkal.

a hármas modell pusztán *alesete* a négyesnek, s abba paradigmaticusan mintegy becsúsztható. Márpedig ha ez így volna, már csak egy kérdés választana el bennünket attól, hogy *a négy elemből álló modellt tekintsük Kantnál az episztemikus ítéletek legteljesebb időmintázatának*. Ha ez igazolható lenne, annak jelentőségét aligha lehetne túlbecsülni, utóvégre Kant ismeretelméletének egyik legfőbb tétje épp ennek tisztázása volt. De ez még odébb van.

Egyelőre még csupán ott tartunk, hogy feltesszük a kérdést. A kölcsönhatások pillanat-egyidejűségének képzete mutat-e műveleti hasonlóságot akár a Minőség sémacsoportját képviselő időtartaloméval, akár a Mód sémáit jelképező időösszességével? Ez az utóbbi azonnal kizárható. Az *időösszesség* idősémái ugyanis (a lehetőség, létezés, szükségszerűség három kategóriájához kapcsolódva) bármi fennállásának módját *valamikor* időre, *adott* időre vagy *minden* időre teszik. Bennük nincs semmi, ami a diszkontinuitás, a pillanat képzetének adna létjogot. Az *időtartalomnál* azonban – habár a kifejezés [Zeitinhalt] egyáltalán nem utal rá – annál inkább okunk van gyanakodni erre.

Nézzük hát az *időtartalom* sémacsoportját közelebbről! Ennek időszemlélete a realitás feltűnése és eltűnése sémáit foglalja egybe. A realitását, mely egy *érzet* éppen-meglétét vagy feltűnését jelzi, s a negációét, mely egy *érzet* éppen-nemlétét, azaz eltűnését, megszüntét jelzi. Az *érzet*: „reális tartalom” [Reale]; a realitás ennek a *kvantuma*. Az *érzet* mindig valamekkora érzettömeg meglététől függ. A realitás sémája e kvantumnak, a reális tartalom érzetét kiváltó appercepció-tömegnek a „létrejövése” [Erzeugung].²⁹ Ha *érzet* támad, az szakadatlanul futó időt éppen betölti *valamilyen realitás*. (Ezért minőség-séma!) Ha pedig kioltódik, értsd: ha 0-érzet van, akkor tartalmilag üresbe vált a futó idő éppen adódó pillanata nekünk.

Kant nyomatékosan jelzi, hogy itt nincs szó a most-egyneműséget folyton sorjáztató kontinuitásról. Ellenkezőleg, a realitás és a negáció szembeállítására az „idő különbözőségén alapul, azon, hogy az idő egyszer betöltött, másszor pedig üres”. Vagy van egy időpillanatnak érzettartalma, vagy nincs. *Érzet* vagy van, vagy nincs. Ha az *érzet* foka még csak sejtelem vagy már csak emlékfoszlány, akkor is – *van*. Ha meg az *érzet* épp *nem érzett* minőség, akkor *nincs*.

Itt tehát diszkontinuitás van, mint a bináris sorozatoknál a 0 és a 1 közt. A betöltött idő pillanatszerűen vált üresbe s onnan vissza. Az *érzettek* hol létrejönnek, hol elhalnak, de mindkét eseményük pillanatszerű-

en, átmenet nélkül megy végbe. Az érzetkvantumok diszkontinuus létesülését és elhalását pontosan ugyanaz az esemény jellemzi, mint ami „közük” – az időbetöltődés és az időbetöltetlenség „között” – is van. Ez az esemény a szakadás, a *pillanat*.

Igazolható hát, hogy az egy pillanatban összefutó kölcsönhatás egyidejűsége, valamint az időtartalom pillanatnyiség-elve közt műveleti rokonság áll fenn. Kant négyes sémamodellje valóban lefedi a hármas időmóduszmodell elemeit. Az *idősor* műveleti értelemben megfelel az állandóságnak, az *időtartalom* az egyidejűségnek, az *időrend* az egymásutániságnak.

Az idő rövid összessége

Mindez azonban még nem igazolja, hogy Kant négyes modelljének negyedik komponense is eltérő és különálló esetet képviselne műveletileg. Az első háromnál ez – a múlás, a tartam és a pillanat eltérő műveleti képzetek kimutatásával – immár jól látható. De, mint mondom, hiányzik még a negyedik eset, az *időösszesség* vizsgálata ebből a szempontból. Erre kell most röviden kitérnem.

Az időtartalom [Zeitinhalt] képileg üres fogalmával szemben, az időösszesség eredeti kifejezése [Zeitbegriff] valamivel plasztikusabb. Kifejezi, hogy ha bármi jelenléttel (*ekkor*-jelenvalóval, *itt*-levővel [Dasein]) van dolgunk, ennek kérdéses valóságosságát [Wirklichkeit] egy *időfoglatat* teszi felfogásunk tárgyává.³⁰ A valóságosság kérdése arra vár választ, hogy *igaz-e*, ha egy itt és most adódott jelenlétnak [Dasein] egyáltalán létet tulajdonítunk.

Ezt az időfoglatot két szorítópánt alkotja. Egyik a *lehetségességé*. Itt az idői kérdés a következő. Lehetséges-e, hogy valamilyen kérdéses valóságú jelenlét *valamikor* legyen? Ha igen, akkor az empirikus valósága nem kérdéses többé. Az időfoglat másik szorítópántja a *szükségyszerűségé*. Itt az idői kérdés így hangzik. Szükségyszerű-e, hogy a kérdéses valóságú jelenlét *mindenkor* legyen? Ha igen, akkor a metafizikai valósága úgyszintén nem kérdéses többé.

Kant sématanában ez áll: ami jelenvaló [Dasein], az „egy meghatározott idő”-nek, egy *ekkor*-nak a hozadéka. Ám, mint látható, ennek az *ekkor*-jelenvalónak, *itt*-levőnek a kérdéses valósága ügyében Kant két másik idői pronoménhez fordul: a *valamikor*-hoz és a *mindenkor*-hoz. Itt is látni, hogy Kantnál az idő dilemmáinak inszcenírozás-őskepe Sextus

³⁰ „A lehetőség sémája...: valamely dolog képzetének meghatározása valamilyen időben. A valóságosság [Wirklichkeit] sémája: jelenlét [Dasein] valamely meghatározott időben. A szükségyszerűség sémája: valamely tárgy jelenléte [Dasein] minden időben.” TÉK 180., a fordításon változtattam – H. O. (B 184, A 145)

Empiricustól való, hiszen, mint idéztem, ő az időtanok negyedik szembeállítását így adta meg: az idő lehet „keletkező és elmúló”, azaz *valamikor*-idő, vagy pedig lehet „keletkezetlen és elmúlhatatlan”, azaz *mindenkor*-idő. De térjünk vissza Kanthoz, hisz a kérdés most egyedül rá irányul: hogy ő miért fordult a *valamikor*-hoz és a *mindenkor*-hoz, és ez mit jelent az időműveletekre nézve.

A kanti valóságkérdés az *asszertorikus* funkció hatálya alatt áll; értsd: *assensio*-válasz gyanánt vár el *igazságot*³¹, midőn az *ekkor*-jelenvaló tényleges létére vagy nemlétére kérdez. A lehetőség és szükségszerűség időfogalatának szorítópántjai erre a kikérdezésre szolgálnak. Két oldalról várnak választ. Bármelyik felől hangzik el az igenlő megerősítés, az feleletet ad a jelenvaló *ekkor* még kérdéses valóságára. A megerősítés mindkét esetben azt nyilvánítja ki igazságként, hogy az adott *ekkor*-jelenvalónak, avagy *itt*-levőnek *valóságos léte van*.

Valami valóságának létigazságát egyfelől, láttuk, a *lehetségesség* kérdése veszi célba. Ha valami lehetséges az időben *valamikor*, úgy léte az *episztemikus igazság* hatálya alá esik. Ennek a lehetőségnek a fennállását Kant így hívja: „objektív realitás, azaz transzcendentális igazság”.³² Ez esetben az *ekkor*-jelenvaló a tapasztalati igazság hatálya alá esve veszíti el azt a kérdésességet, hogy léte valóságos-e. Ha bárki vagy bármi egyáltalán képes *valamikor* belépni az időbe, akkor tapasztalatilag eldönthető, hogy van-e (volt-e, lesz-e) vagy nincs.

Valami valóságának létigazságára irányuló másik kérdés a *szükségszerűség*. Aminél szükségszerű, hogy *mindenkor* legyen: ez a szubsztancia. Kant maga is rögzíti a régi tételt: szubsztancia az, amiről feltételezzük, hogy „minden időben van”.³³ A szubsztancia létének igazsága azonban nem „objektív realitás, azaz transzcendentális igazság”, hanem érzékfeletti, metafizikai igazság. Az *ekkor*-jelenvaló ez esetben is biztos létezik. Hiszen szubsztanciaként szükségszerű, hogy *mindenkor* jelen legyen az időben. A *mindenkor*-kérdésre adott válasszal szintén megszűnik léte valóságának kérdésessége, hogy szükségszerű-e vagy véletlen.

Igen különös időképzeti művelet körvonala – *mono-gramméja* – rajzolódik ki itt. Ha megfontolásra kerül a sor, az *ekkor* (az adott, konkrét idő) mintegy kilendül hol a *valamikor* (lehetségesség ideje) felé, hol a *mindenkor* (szükségszerűség ideje) felé. Azért lendül ki hol az egyik, hol a másik

³¹ „Asszertórikus az ítélet, ha *valóságosnak* (igaznak) [*wirklich* (wahr)] tekintjük.” TÉK 122. (B 100, A 74)

³² TÉK 240. (B 269, A 222)

³³ TÉK 212. (B 229, A 185)

időmódba, hogy vagy transzcendentális, vagy metafizikai igazságra tegyen szert egy épp adódott dolog kérdéses valósága, annak *valóságos* léte vagy nemléte tárgyában.

Milyen hát ez az idői mozgás? Ingázó, kilendülő. Ingázik a *valamikor* és a *mindenkor* időképzete közt. A megfontolásnak ez az idői ingamozgása két irányból tesz kísérletet arra, hogy a felmerült *ekkor*-jelenvolt az „objektív realitás” transzcendentális igazságának vagy a szubsztancia metafizikai igazságának *ideje* megfossza ontológiai kétességétől, s eldönthetővé tegye, hogy az *valóságosan* létezik-e vagy sem.

Ezen az idői mozgáson nem a folytonosság, nem a tartamosság és nem a pillanatnyiség képzete uralkodik. Hanem a ciklikusságé, a ritmusé. Egyszerű dologról van szó. Hisz a mi gondolkodásunk is mindig kétfelé lendül ki, ha elfog minket a kétség, hogy bárki vagy bármi létének valósága hogyan tudhatna ténylegesen igazolódni. Vagy azt kérdezzük ilyenkor, hogy történhet-e ilyen: hogy egy ilyen lét egyáltalán be tud-e lépni az időbe. Vagy azt kérdezzük, hogy ez vajon nem olyan lét-e, melynek mindig is, mindenkor lennie kell. Egyfelől tehát azt kérdezzük: *Lehet-e ilyen lét egyáltalán?* Másfelől: *Tudna-e egyáltalán másként lenni?* Előbbi a tapasztalható dolog valóságának kulcskérdése, utóbbi a szubsztanciáé.

Ez azt jelenti, hogy Kant sématanának negyedik időpanele, mely az „időösszesség” nevet viseli, műveleti értelemben is igazolhatóan *önálló időképzetet* jelenít meg: az ingázását két pronomen-pólus közt. Ez pedig a ritmus, a ciklus képzete. A Kant időtana tárgyában tölem adható válasz ezzel, a nyomozati szakasz lezárultával, elérkezett az elbíráláshoz.

Jó a négyes

Kant idői gondolkodása *egészében* értendő. Az idő problémájára adott válaszát nem indokolt kimerítve látnunk az „egydimenziós” idő tanával. Egészében látni Kant idői gondolkodását azt jelenti, hogy időképzetei megértésében figyelembe vesszük mind az episztemikus, mind a nem-episztemikus tárgyakra vonatkozó elgondolásait. S főleg azt, hogy igyekszünk felfigyelni az időképzeti változatok által kirajzolt mintázatokra, amelyek Kant felfogását a tapasztalati és nem-tapasztalati tárgyak vonatkozásában egyaránt jellemzik. Az így kirajzolódó *sokrétű*, bár latens mintázat tanúsítja Kant *időbőlceletét*, szemben a manifest, de *egysíkú időtanával*.

Lássuk újra, miféle időképzetek vannak Kantnál az episztemikus tartományánál. Ezeket legteljesebben a sématan négy ideje képviselte: az állandó folytonosságú *idősor*, az érzeti pillanatok „betöltődésére” épülő *időtartalom*, a tartamszerű érzetkvantumok viszonyát megjelenítő *időrend* és a valóságigazolás ingamozgású ciklikussága alá vetett *időösszesség*.

Milyen időképzeteket látni Kantnál a nem-episztemikus tartományban? Elsőként láttuk a megbánásban állandónak, folyton levőnek bizonyuló *időinvarianciát*; majd másodikként a szabadság „intelligibilis tetteben”, a gondolkodásmód-forradalom „történéspillanatában” lezajló *időkollapszust*. Harmadikként az ember létlehetőségét a kezdet és vég tartományában, az alap és a végcél feszítávjában láttató *időkiazmussal* találkoztunk. Végül láthatuk a szépnél lelassulva időző nyugalom és a külső-belső mérhetetlent „egy pillanattal” átfogó, fenséges megrázkódtatás szabálytalan, kettős mozgását, az *időaritmiát*.

Egybevetve az időképzetek e kétféle négyességét, nem kell nagy éleslátás a konklúzió levonásához. Könnyen észrevehető, hogy *ez a kétféle időmintázat – Kant episztemikus és nem episztemikus időmintázata – egymást fedi*.

Az idősor és az időinvariancia szemléletét a múlás képzete érteti meg, az időtartalomét és az időkollapszusét a pillanat, az időrendét és az időkiazmusét a tartam, az időösszességét és az időaritmiáét pedig a ritmus. Másutt már kifejtettem, hogy a műveletiség („a képzelőor általános eljárása”) felől nézve ez a négyesség a múlásnál az *addíció* (sorjázás), a pillanatnál az *institúció* (létesítés), a tartamnál a *konnexió* (összekapcsolás) és a ritmusnál a *moduláció* (méretezés, mértékvétel).³⁴ Ezek az időképzetek és bennük hangolt időműveletek jelenítik meg tehát a kanti időbölcsélet *sokhangú* regiszterét az *unisono* időtanának hangzáshátterében.

Aki most azt kérdezné, vajon ez az időmintázati négyesség nem válhatna-e be mégis „igazságvadászati” zsákmánynak, magyarárn, nem volna-e mégis úgy *elbírállható*, mint Kant „igazi” időfilozófiája, annak fel kellene idéznem újból a *Tíz kicsi néger* gyerekversikéjének mottóul már citált két sorát. „Öt kicsi néger tanulgatja a törvény betűjét; / egyik bíró lesz a végén, s nem marad csak négy.” Azért kell felidéznem, az igazságigény érvényesítését ekképp elhárítva, ezt a két sort Agatha Christie igazság-krimijéből, mert, mint tudjuk, ott ez a négyes szám, az *igazság száma* is csak folytatkozik tovább. A filozófiai „igazságvadászat”, minthogy megismerésnek és tudománynak hiszi magát, éppen azon ismerszik meg, hogy a „tudományos igazság” nevében elkövetett *eszmémészárlást* rendre addig folytatja tovább, míg levadászandó egyedei gyorsan le nem gyilkolják egymást mind egy szálíg.

Ezért én inkább visszatérnék Heideggernek ahhoz a (lábjegyzetben már idézett) precíz és elegáns megjegyzéséhez, hogy Kant transzcendentális sematizmusa, a *priori* képzelőerőn alapuló időbölcslelete „nem barokk

³⁴ Ezekről a műveletekről és érvényükről lásd könyvemnek, az *Idő és szinkretizmus*-nak a vonatkozó fejezeteit.

elmélet”, és tapasztalati fedezete van. Ezen a megjegyzésen keresztül pedig visszatérnék magához Kanthoz is. Ő egy helyütt megengedte magának, hogy nyomatékosan figyelmeztesse olvasóit: a tőle kimunkált idői sematizmus *nem tudományosan feltárható igazság*, hanem „az emberi lélek mélyén rejtőző művészet”.³⁵

Ha az idői sematizmus tana valóban nem tudomány és nem igazság, hanem művészet, *a gondolkodás időbölcséleti művészete*, úgy innen könnyű még tovább visszamenni az időben s visszajutni ahhoz, akivel kezdem, Ciceróhoz. Idéztem tőle, múzsai invokációul is, hogy a jelképek nyelvén arra intett: a gyakorlott hang megragad és felidéz. Most már valamivel több értelme van elmondanom, hogy a *jelképeknek miféle nyelvét* beszélte itt Cicero.

Történetesen a múzsákét. Azokét, akik Cicero szerint eredetileg, az „első körökben”, nem kilencen voltak. Csak négyen. *Meleté, Aoidé, Khioné, Arkhé*: a *gyakorlottság*, a *hangzás*, a *megragadás* és az *eredet-felidézés* múzsája. Ha az időről való gondolkodás, az „emberi lélek mélyén rejtőző művészet” kerül terítékre egy képzeletbeli *szümpozionon*, én a gyorstüzelésű igazságvadászoknál szívesebben látom az ő négyesüket elidőzni vendégként Kant asztalánál.

---

³⁵ „Értelmünknek a jelenségekre és pusztá formájukra vonatkoztatott sematizmusa az emberi lélek mélyén rejtőző művészet (eine verborgene Kunst in den Tiefen der menschlichen Seele), melynek valódi fogásait aligha olvashatjuk ki a természetből: soha nem tárulnak föl a szemünk előtt” TÉK 178. (B 180–181, A 141).